Наталія Ліщинська

ЗЛО ЯК „ВТЕЧА ВІД СВОБОДИ": СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ І ПОЛЬСЬКИЙ РОМАН (ВАЛЕРІЙ ШЕВЧУК – СТЕФАН ХВІН)

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка,
Жешівський університет

Розглянуто віртуальні моделі зла в сучасному українському та польському романі на прикладі відомих творів „Птахи з невидимого острова" Валерія Шевчука та „Złoty pelikan" Стефана Хвіна. Особлива увага звертається на спільну психологічну основу романів, механізми виникнення і поширення феномену зла в сучасному світі, національно-ментальний підхід до його інтерпретації.

Віртуальне зло, змодельоване у романах Вал. Шевчука та С. Хвіна, перебуває у тісному зв'язку з проблемою волі. Поняття „воля" є багатозначним. У філософії воно трактується як „духовне прагнення, тобто природна і конечна спрямованість людини до добра" [9, 935]. Сучасна психологія визначає волю як „можливість свідомого й цілеспрямованого керування своєю поведінкою, прийняттям рішень і зусиллями з метою реалізації певних дій і відкидання інших" [9, 936]. Завдяки дії вольового механізму стає можливим вибір поміж добром і злом, керування власними вчинками, внутрішніми силами, оперте на ієрархію індивідуальних та загальновизнаних цінностей. Воля є специфічною духовною владою, нерозривно пов'язаною з інтелектом. „Цей зв'язок не є строгим підпорядкуванням, а лише можливістю взаємного впливу" [9, 935]. Зважаючи на це, воля є механізмом, який керує свідомістю і несвідомим через інтелект.

Досліджуючи психологічні моделі зла в сучасному українському та польському романах, ми звертаємося до поняття волі не випадково. У психоаналітичних теоріях XX ст. при аналізі причин виникнення і механізмів дії людського зла використовують термін „втеча від свободи", запропонований та обґрунтований Еріхом Фроммом. Під цим поняттям він розуміє механізм моральної деградації особистості, який вступає в дію через нездатність опанувати себе і проявляється як знущання над іншими (авторитаризм) чи над собою (деструктивність)

або як механічний (автоматичний) конформізм[22], який характеризується повною втратою власного „Я" через прийняття стереотипів поведінки і способу мислення, яких вимагає середовище (Дет. див.: 8, 57-64).

На думку Е. Фромма, причиною моральної деградації особистості є почуття непотрібності, приниження, страху, що виникає через обмеження волі. Таке обмеження може бути не тільки внутрішнім (коли людина перебуває у залежності від власних бажань, прагнень, потягів, інстинктів), а й зовнішнім (зумовленим впливом оточення)[23], що найчастіше проявляється як дезорієнтація в часі та просторі, залежність від зовнішнього тиску, спричиненого владою іншого.

У „Птахах з невидимого острова" Вал. Шевчука воля особистості обмежена зовні і внутрішньо. Зовнішнє обмеження зумовлене перебуванням головного персонажа у замкненому чужому просторі (Олізар потрапив до абсурдної держави-замку, оточеного високим частоколом і ровом з водою) та географічними факторами[24].

Вплив чинників внутрішнього обмеження волі на психіку, порівняно із зовнішнім впливом середовища, значно більший і помітний не одразу. Страх, розпач, відчуття непотрібності, зневіра в собі, які часто виникають як реакція на зовнішні фактори, а також фобії, несвідомі потяги і бажання здатні міцно „тримати у полоні" людську свідомість, оскільки дія цих чинників пов'язана із підсвідомим. Свобода Олізара з роману Вал. Шевчука внутрішньо скована страхом, почуттям невпевненості у собі, що виникає через

---

[22] Зважаючи на різницю між польським та російським перекладом цитованої праці Е. Фромма, подаємо подвійний переклад зазначеного терміна: у польському варіанті – *mechaniczny konformizm*, у російському - „автоматический конформизм".

[23] На цій основі Е. Фромм навіть дає подвійне трактування волі. По-перше, воля є можливістю людини робити свідомий вибір, зіставляючи два варіанти виходу із ситуації, що склалася. Вибір у цьому випадку здійснюється на користь однієї з альтернатив. По-друге, воля є усвідомленням своєї залежності від внутрішніх підсвідомих сил і засобом звільнення від їхньої дії. У теорії Е. Фромма кожне із цих трактувань не є чимось окремим, що виступає „само по собі", а представляє характеристику одного і того ж феномену під іншим кутом зору (Дет. див.: 4, 95). На нашу думку, останнє визначення волі пов'язане із поняттям „сила волі" і визначенням свободи як „пізнаної необхідності", оскільки йдеться про усвідомлення процесу поступового узалежнення від підсвідомих сил або чинників, нав'язаних зовні, які визначають подальшу долю людини і здатність протистояти їм.

[24] Залежно від того, як буде сприйнятий той чи інший краєвид на різних психічних рівнях, таким буде ставлення людини до оточення й світу загалом [Дет. див. 1, 710-715]. Герой Вал. Шевчука переходить з відкритого простору степу до острівця, куди „...не заходять коні й звірі! [...] На якому поселяються ті, хто збився з дороги!", де „немає ні доріг, ні стежок!.." [6, 199]. Степ асоціюється із волею, „рухом у безконечність", шуканням недосяжного. Але „цей „рух у безкрає", будучи „рухом в нікуди", заперечує сам себе і саму потребу руху і в такій формі відповідає психічним станам від деякої байдужості інколи до повної „апатії" через низку почуттів, споріднених із резигнацією, безнадією, та розчаруванням, включно до розпачу" [1, 712]. Втомлений Олізар намагався знайти своє місце серед степового простору, врятуватися від дощу й вітру, тому, побачивши замок, не міг його оминути. Отже, вибір „нав'язала" сама ситуація.

неадекватне сприймання часу і простору, а також присягою на вічне рабство.

С. Хвін, на відміну від Вал. Шевчука, у романі „Złoty pelikan" не творить ірреальної моделі художньої дійсності і не переносить свого героя в інший (чужий) простір. У „місті над затокою холодного моря" одна з перших польських дослідниць цього роману Ельжбєта Савіцька впізнала Гданськ (Дет. див.: 10, 3). Якуб (головний персонаж) залишається в тому самому місті, „випадкове зло" блокує його життя. Тому звичне оточення стає для нього чужим. Простір дії стає іншим лише у сприйманні персонажа. У цьому випадку йдеться швидше про внутрішнє обмеження свободи вибору, оскільки особистість стає залежною від свого випадкового, майже рефлективного вчинку, який теж мав „зовнішню мотивацію" – спеку, що стала причиною втоми.

В обох творах герої відчувають те саме відчуження, невпевненість в собі, страх і відчай і намагаються його подолати. Формується внутрішня скованість, залежність від ситуації, яка перешкоджає адекватному сприйманню світу. Воля обмежена внутрішньо (страх, розпач, відчуття непотрібності і безнадії, залежність від клятви) і зовнішньо (замкнений простір, спека, зміна середовища, способу життя).

Е. Фромм вважає, що з такої ситуації можливі два виходи: особистість або знайде „позитивну волю", „добровільно з'єднуючись зі світом через любов і працю, через автентичне вираження своїх емоційних та інтелектуальних потреб...", або обере відступ, відречення від волі і зробить спробу „побороти самотність через засипання щілини, яка утворилася між індивідуальним „Я" і світом" [8, 57]. У романах українського та польського авторів особистість однаково прагне опанувати ситуацію, іде до мети різними шляхами, але досягає її не завжди.

На думку Е. Фромма, людина, за своєю природою, не є ні доброю, ані злою. Вона має тільки закладену можливість морального вибору. Зрівноваження внутрішніх сил, що спонукають до доброго і злого, дає можливість вибирати. Але подолати подвійне обмеження волі практично неможливо. Людина стає залежною від підсвідомого, а тому не здатна приймати виважені рішення. Втративши внутрішню впевненість у собі, вона шукає підтримки зовні. Йдеться про пошук нових „вторинних зв'язків", які мають замінити „первинний зв'язок" зі світом [Дет. див. 8, 58]. Такий зв'язок проявляється як залежність

від чогось, що знаходиться зовні, чи від когось. Олізар із „Птахів з невидимого острова", на перший погляд, покладається тільки на себе. Але насправді всі надії на спасіння пов'язує з невідомою білою птахою-жінкою, яка прилітає вночі, щоб розрадити його. Герой С. Хвіна Якуб намагається шукати підтримки у близьких людях. Він апелює до попереднього досвіду – не тільки індивідуального, але й суспільного (колективного) – діє за шаблоном, нав'язаним стереотипами прийнятої поведінки, тобто „приймає рішення шляхом перенесення" (К. Г. Юнг; дет. див.: 5, 88): намагається підтвердити свою вину, шукає розради у психоаналізі, релігії, інших людях.

Як український, так і польський письменники творять свою модель віртуального зла оригінально. Сюжетну канву „Птахів з невидимого острова" складають дві площини: реальна (перебування Олізара в турецькій неволі на галері) й ірреальна (його життя у замку-державі князя Білинського). „Поєднує їх порив персонажа до свободи, омріяної рідної оселі, уособленої в символічному образі білого птаха волі…" [2, 74].

Олізар Носилович втік з турецької неволі, але сам факт перебування у фізичному рабстві суттєво вплинув на психіку: його весь час переслідує клятва на вічне рабство, яку дав під страхом смерті. Ця клятва сковує внутрішню свободу персонажа, частково скеровує його до замку Білинського, звідки ще ніхто не вертався[25].

Вал. Шевчук переводить свого героя у напівсвідомий стан марення і переносить дію у його внутрішній світ. Події, що відбуваються в замку, є розгорнутою візією підсвідомого Олізара. У цьому випадку внутрішні чинники, що сковують волю, стають зовнішніми. Перший чинник – це згадана нами клятва на вічне рабство, другий – страх через невизначеність. Як і всі відчуття персонажа, він матеріалізований:

„Страх – це щось таке, як білий хорт з червоними очима, білий, бо страх – біль, а хорт – бо гризе; страх – це гадюка, яку ковтнув, необережно пивши з джерела, і вона там – у нутрощах смокче тебе, як воду; страх – це вода, яка ковтає все, що падає в неї; страх – це

[25] Е. Фромм доводить, що життя людини є рядом взаємозв'язаних подій. Певні рішення обмежують свободу вибору. Людина узалежнюється від них. Проблема полягає в тому, що більшість людей одразу не усвідомлюють, „у який момент вони ще вільні діяти за велінням розуму". Повне усвідомлення ситуації, як правило, має місце тільки тоді, коли вже пізно приймати рішення. „Кожна моральна поразка робить (людину. – Н. Л.) більш залежною від попередньої, поки не досягнуто межі, від якої більше нема вороття" [4, 99]: негативний досвід, набутий у подібних ситуаціях, стає основою для прийняття подальших рішень. Олізар запізно усвідомив свою залежність від клятви, але активно бореться з цим відчуттям. Якуб перебуває у схожій ситуації, але, на відміну від Олізара, не може опанувати її. Залежність від випадкового морального зла повністю заблокувала його життя, зробила маріонеткою, нездатною прийняти жодного рішення.

хорт, утоплений у воді, і гадюка, яка не вжалила, але щомиті може це зробити" [6, 194-195].

Представлений у „Птахах з невидимого острова" механізм „втечі від свободи" проявляється на індивідуальному і колективному рівнях. Усі мешканці острова одержимі підсвідомим страхом. Але страх цей у кожного свій. Князь Білинський боїться бунту серед підлеглих, бо може втратити владу. Свій страх він приховує за авторитарною поведінкою. Законодавець Розенрох боїться відкритого простору: „Дивлюсь оце на небо… і мені страшно стає від тої безмежної просторіні. Часом я думаю, що ота безмежна просторінь і смерть – це одне і те ж…" [6, 208]. Агорафобію (страх перед відкритим простором) у цьому випадку сховано за рядом законів і правил, які нав'язуються іншим у формі вчення, що „будується на вірі, а не на розумі", „вивчається і засвоюється, як данність" [6, 218].

Страх усіх інших мешканців держави Білинського подвійний: вони бояться авторитету князя (а це стало причиною сліпого поклоніння йому) і відчувають страх перед покаранням (адже, зносячи фізичні катування, людина перебуває на межі життя й смерті). Індивідуальна свідомість кожного, хто живе у замку, скована залежністю від законів, побудованих на ненависті. До того ж, кожен по-своєму самотній: *„Ми тут живемо… як дерева. Не може дерево прийти одне до одного, не може дерево поєднатися з іншим, коли росте не поруч"* [6, 208]. Кожен лишається наодинці зі своїм болем, переживаннями, а страх лідерів (князя і Розенроха) на фоні такої ситуації перестає бути помітним.

Підлеглі князя і Розенроха (саме він є неформальним лідером, оскільки всі залежать від його законів) сковані й зовнішньо – соціальною роллю нав'язаною кожному: Білинський – бути правителем, у владі якого милувати і карати, слідкувати за дотриманням правил; пані Павучисі відведена роль опікуна (її усі визнають за матір, хоч сама вона не знає, хто насправді є її дітьми); слуги ніби народилися слугами, а вартові – вартовими. Навіть Олізарові врешті дісталася роль невільника. Людська спільнота перетворилася на суспільство автоматів без власної думки, які дивляться на себе виключно „очима інших", існують у світі і водночас поза ним. Їм не треба ні оцінювати, ні вибирати. На слово „воля" навіть накладено табу[26]: *„Гадаєте, ми з іншого міста?*

[26] Українці й досі мають особливе загострене відчуття волі. Це виразно відбито у „Птахах з невидимого острова" Валерія Шевчука.

Гадаєте, що не знаємо, що за цими стінами – широкий світ? Але не дозволяємо одне одному таких думок. Забороняємо думати про таке, отже, й постановили: ніхто звідси не вийде!.." [6, 208-209].

Сліпа залежність від вождя, повна нівеляція власного „Я" і заміна його на „псевдо-Я", вигідне оточенню, обтяженість страхом і нав'язаною суспільством роллю є типовими проявами механічного (автоматичного) конформізму – механізму „втечі від волі", який найчастіше спрацьовує в тоталітарних державах. У нашому випадку, однією з причин його виникнення стала самотність, відстороненість один від одного. Адже ніхто в замку не хоче (навіть боїться!) бути „іншим". При втраті особистісної ідентичності „зникає розбіжність між „Я" і світом, а разом з нею свідомий страх перед самотністю і безсиллям" [8, 63]. Але через втрату власного „Я" особистість потрапляє у „стан інтенсивної загрози" (Е. Фромм), який проявляється як панічний страх через нездатність зрозуміти себе, повна залежність від певних законів життя, норм поведінки, нав'язаних зовні. Вона шукає своє „Я" в інших, а тому прагне знайти авторитет, який забезпечить їй внутрішній спокій і звільнення від сумнівів. Тому князю Білинському легко утримувати всіх у покорі.

Зв'язок між авторитетом і його підлеглими є не лише зовнішнім. Він глибоко вкорінений у підсвідомому всіх підлеглих князя. За К. Г. Юнгом, залежність від підсвідомого має властивість поширюватися від однієї людини до іншої (навіть на цілу групу). Дія його подібна до магічної сили, яка поступово огортає всіх.

Олізар не шукає „втечі від свободи". Його позицію можна назвати швидше „бунтом" проти абсурдного обмеження волі, пануючої „анти-моралі". Йому вдалося розірвати коло дії колективного підсвідомого, вплинути на Розенроха і князя: перший робить спробу втекти, другий, відчуваючи загрозу втратити владу, порушує правила (спілкується з Олізаром наодинці), намагається вбити його. Головний герой помирає, знайшовши спасіння у смерті, але, подібно до героїв Дж. Фаулза, нав'язує іншим ситуацію вибору.

С. Хвін крізь призму трагедій окремих особистостей: Якуба, Наталі, її батька, Хільди – показує трагедію суперечливого, морально зруйнованого світу, поділеного на два „паралельних світи" – жебраків і людей забезпечених. Кожен з його персонажів певною мірою пов'язаний з обома „світами" (адже, живучи в одному з них, гостро відчуває в собі присутність іншого), переживає свою „втечу від волі" і своє повернення.

Спільним для героїв польського письменника є відчуття безвиході, приреченості, розпачу. Але причина їх виникнення у кожного своя. Якуб усе життя розплачувався за випадково зроблену помилку, Наталя стала жертвою його „афективного" зла, її батько одержимий бажанням помститися за зламане життя своєї доньки, Хільда впала в розпач через безсилля перед власною долею (Вона вважала, що нікому не потрібна і приречена жебракувати усе життя).

Якщо у тоталітарному суспільстві, модель якого представлена у „Птахах з невидимого острова", панують авторитаризм і механічний конформізм, то в демократичному, змодельованому в „Złotym pelikanie", – деструктивність. На думку Е. Фромма, схильність до деструкції потенційно закладена в кожній людині. Вона тільки чекає слушного моменту, щоб вийти назовні [8, 61]. Суть цього механізму „втечі від свободи" полягає в тому, що людина, відчуваючи свою слабкість перед зовнішнім світом, намагається знищити його. Таке прагнення має характер миттєвої пристрасті, нестримного бажання знищити причину своїх страждань або через прояв агресії позбутися згустку внутрішньої негативної енергії. У цьому випадку йдеться про зовнішню деструктивність. Типовим прикладом є поведінка батька Наталі, який прагнув помститися за доньку. Зовнішню деструктивність проявляють люди, які спалили Хільду і ледь не вбили Якуба.

„Але якщо з якоїсь причини інші особи не можуть стати об'єктом деструктивності індивіда, цим предметом стає власне „Я" [8, 61]. Зовнішня деструктивність переходить у внутрішню. Найчастіше це відбувається через раціоналізацію деструктивних процесів. Саме так сталося з Наталею. До того як складати екзамен з права, вона вже мала негативний досвід: їй забракло півбала, щоб вивчати історію мистецтв. За рік ситуація повторилася. Це спровокувало нав'язливу думку: „Не маю щастя… Доля не на моєму боці…", яка поступово переросла у переконання в тому, що так є насправді і змінити нічого не можна. Наталя зробила спробу зробити цю думку і саму ситуацію об'єктом деструктивності:

„Iluż to ludzi na całym świecie nie zdało dzisiaj takiego egzaminu? – Też mi wydarzenie!". (– Скільки ж то людей в цілому світі не склало сьогодні такого екзамену? – Теж мені подія!)[27] [7, 237].

Але за лічені секунди об'єкт її ненависті кардинально змінився: *„Dosyć już miała dziewczyny o gładkich popielatych włosach równiutko*

[27] Тут і далі підрядковий переклад мій. – Н. Л.

rozczesanych na środku głowy, która mściwie spojrzała na nią z głębi lustra... Niech znika!" («З неї було уже досить дівчини з гладким попелястим волоссям, рівненько розчесаним на середині голови, яка мстиво позирала на неї із глибини дзеркала… Хай зникає!») [7, 237]. Відчай засліпив розум. „Останньою крапкою" було лезо, яке випадково знайшла у ванній. Залишаючись (на перший погляд) рішучою і спокійною, Наталя зробила спробу самогубства.

Подібно поводиться Якуб. Спочатку він не сприймає випадок на екзамені як зло, трактує його як дрібну помилку:

„...Każdy odpowiada za to, co robi – ale w głębszym sensie? Przecież mówić, że zawsze dokładnie wiemy, co robimy, to pleść głupstwa. [...] Czyż nasze zycie nie jest pasmem pomyłek?" («...Кожен відповідає за те, що робить – але в глибшім сенсі? Адже ж говорити, що точно знаємо, що робимо, то говорити дурниці. […] Чи наше життя не є пасмом помилок?») [7, 35].

Випадково почута у кав'ярні розмова знову нагадала про липневі події. Поступово формується відчуття присутності зла, зростає почуття вини. Він намагається довести собі, що дійсно винен, а тому почав красти. Це перші зовнішні прояви деструктивності. Згодом цей процес спрямовується на особистісне „Я": внутрішній світ Якуба руйнується, а персона перетворюється у тінь[28]. Як наслідок – змінюється сприймання світу і ставлення до нього: колишній перспективний викладач ігнорує допомогу друзів, свої обов'язки. Бажання звільнитися від докорів сумління стає настільки сильним, що позитивна свобода („свобода для") трансформується у цілковиту апатію. Це робить активними й інші джерела деструктивності – страх, який переходить у відчуття „заблокування життя" аж до повної моральної деградації особистості.

Хільда страждає через неможливість повною мірою реалізувати себе як особистість. Тому почувається відкинутою, непотрібною. Цілком закономірно об'єктом її агресії стає суспільне життя в усіх його проявах, особливо мораль і Бог, якого вона повністю відкидає (*„Jakże ja mam kochać kogoś takiego [...], własnego syna wydał na męki?"* («Як же я маю любити когось такого […], хто власного сина віддав на муки?») [7, 194]), проклинає світ.

[28] За теорією Е. Нойманна, людське „Я" ототожнює себе з моральними цінностями, сприймає їх як еталон поведінки. „Прагнення пристосуватися до морально-етичного ідеалу веде до формування в особистості двох психічних систем", одна з яких переходить у підсвідоме, інша стає усвідомленою. Першу називаємо тінню, другу – зовнішньою особистістю або ж персоною (Дет. див.: 3, 34-35). „Темна сторона душі" завжди схована. Вчинивши зло, людина діє супроти моралі. Це веде до руйнування персони. Тоді особистість керується не розумом, а підсвідомим, що й має місце у випадку Якуба й Хільди.

Психологічний механізм моральної деградації Хільди дуже складний. У її поведінці простежуються не тільки риси деструктивності, але й механічного конформізму, адже перебуваючи в умовах „паралельного світу жебрацтва", вона змогла повністю пристосуватися до його умов, обравши роль лідера. Зазначимо, що лідерство Хільди не будується на авторитаризмі, як ми це бачили у творі Вал. Шевчука. В його основі – бажання помститися світові за власну долю, підкорити його, щоб потім знищити. Це швидше прояв деструктивності, до якої додається схильність до шаманізму, зумовлена дією підсвідомого. Тому Хільда й сприймається іншими як Мана-особистість (К. Г. Юнг) – особливий тип чарівника, наділеного таємничими, доступними лише йому знаннями[29].

Психологічні моделі зла в українському та польському сучасному романі подібні. В обох творах зло з'являється як наслідок слабкості, відречення від власного „Я", що порушує моральну рівновагу особистості, робить її вибір обмеженим і майже неможливим. Спільною „відправною точкою" для обох письменників є відчуття невизначеності, відреченості від світу і перебування в межах певного суспільства.

Але між ними є і деякі відмінності. В українському романі зло розуміється як терпіння через завдання болю іншим, зроблено акцент на колективному злі в межах тоталітарної держави, показано особистість у ситуації вибору. Звідси й особлива увага до зовнішніх чинників обмеження волі.

У польському романі зло трактується як внутрішня фатальна сила, здатна повністю зруйнувати людське „Я", як терпіння через власну помилку, наголошується на його випадковому характері. Якщо в українському романі зло нав'язується особистості зовні, то в польському воно є вибором самої особистості, хоч і неусвідомленим, випадковим.

Різнять український та польський романи і механізми „втечі від свободи", представлені в них. У „Птахах з невидимого острова" є приклади прояву авторитаризму та механічного конформізму у поєднанні з прихованою деструктивністю. У „Złotym pelikanie" представлено деструктивність у всіх її проявах.

Оскільки Вал. Шевчук і С. Хвін представляють різні національні літератури, в їхніх романах відбито національно-ментальний підхід до розуміння проблеми зла. Український письменник особливої ваги

[29] Дет. див. кн.: Юнг К.Г. Психология бессознательного. – М., 2001.

надає волі, поетизує її, відбиває історичний досвід перебування українців у складі колишньої Радянської імперії. Польська нація, оперта на сильній католицькій християнській традиції, особливої уваги надає людській особистості. Тому в польському романі домінує персоналістичний підхід до проблеми зла, що й визначає індивідуальний характер цього феномену.

Література

1. Енциклопедія українознавства. Загальна частина / Перевидання в Україні. – Кн. II. – К., 1995. – С. 269-800.
2. Євхан Н. Фольклорно-міфологічні моделі у прозі Валерія Шевчука (типологічний аспект) // Слово і час. – 2003. – № 5. – С. 70-76.
3. Нойманн Э. Глубинная психология и новая этика. Человек мистический. – Санкт-Петербург: Академический проект, 1999. – 206 с.
4. Фромм Э. Душа человека. – М.: Республика, 1992. – 430 с.
5. Юнг К. Г. Психология бессознательного. – М.: Канон +, 2001. – 400 с.
6. Шевчук В. Птахи з невидимого острова. – К.: Радянський письменник, 1989. – С. 190-262.
7. Chwin S. Złoty pelikan. – Gdańsk: WydawnictwoTytuł, 2002. – 271 s.
8. E. Fromm. Ucieczka od wolności // Psychoanaliza i neopsychoanaliza. Wybór tekstów, R. Saciuk. Wyd. III, Wrocław 1992, s. 57-64.
9. Podsiad A. Słownik terminów i pojęć filozoficznych. – Warszawa: Instytut wydawniczy PAX, 2000. – 976 s.
10. Sawicka E. Przypowieść o spadaniu w dół // Rzecz Pospolita. – 2003. – 4-5 stycznia 2003. – S. 3.